

De psychotische meedogenloosheid van Ludwig Wittgenstein

Abe Geldhof

Inleiding

In het zeventiende seminarie spreekt Lacan over “la férocité psychotique,” de psychotische meedogenloosheid van de filosoof en logicus Ludwig Wittgenstein (Lacan, 1969-1970: 69). Deze uitspraak is van een bijzondere klinische pertinentie. Ik zal daarom kort eerst het belang van deze uitspraak becommentariëren om daarop verder bouwend een eigen nog bediscussieerbare lezing van zijn werk naar voor te schuiven. Vanuit filosofisch perspectief wordt namelijk gesteld dat er een Wittgenstein I en een Wittgenstein II zou zijn. Vanuit klinisch perspectief echter kan volgens mij beargumenteerd worden dat de totaliteit van diens werk gereduceerd kan worden tot de structuur van één elementair fenomeen.

Psychotisch ongeloof & logica van de Eén-alleen

Als eerste punt dus iets over die zogeheten psychotische meedogenloosheid van Wittgenstein die Lacan ook een “extremisme” en “cogitaties” noemt (*Ibid.*: 63, 66). Twee anekdotes om dit extremisme te situeren. Wittgenstein weigerde in discussies met Bertrand Russell toe te geven dat er geen neushoorn in de kamer was. Om logische redenen kan men zoiets volgens hem niet aannemen. Dat klinkt als muggenzifterij, maar voor hem was het reden genoeg om ruzie te maken met wie daarmee niet akkoord was (Monk, 2012: 65). Het gaat hier niet om ironie maar om een freudiaans Unglauben, waarbij woorden worden gebruikt als dingen. Een tweede anekdote. Aan dezelfde Russell verklaarde hij in bittere ernst *alle* problemen van de filosofie te zullen oplossen. Russells repliek dat dit onmogelijk was, veroorzaakte (alweer) een hevige woede-uitbarsting. Deze logica impliceert een verwerping van de symbolische castratie.

Wittgenstein beweert nu in zijn logisch-filosofisch werk dat *alle* filosofische problemen taalkundige problemen zijn en dat hij ze *eenduidig* heeft opgelost.¹ Hij definieerde de filosofie als een “poging om af te komen van bepaalde raadsels (...) met betrekking tot de taal” (Monk, 2012: 339). Zijn filosofie komt uiteindelijk op niets anders neer dan op het uitbannen van elke dubbelzinnigheid in de taal. Telkens wanneer hij er niet in slaagde een dergelijke taalkundige dubbelzinnigheid te herleiden tot een eenduidigheid veroorzaakte dit een subjectieve crisis waarbij hij zelfmoord steeds als laatste uitweg zag. Het is niet overdreven te stellen dat Russell hem daarvan heeft gered door hem als genie te erkennen. Die uitzonderingspositie werkte stabiliserend voor hem.²

De belangrijkste taak waarvoor Wittgenstein als subject stond was deze “nooit op te houden met denken” (Monk, 2012: 310, 329). Indien het denken ophoudt (P_0), dreigt voor hem namelijk de dood, het smerige en het kleingeestige (Φ_0). Zijn psychotische logica verbleekt

---

¹ Zo schrijft hij in de *Tractatus logico-philosophicus*: “Daarentegen schijnt me de *waarheid* van de hier medegedeelde gedachten onaantastbaar en definitief. Ik ben dus van mening de problemen in wezen voorgoed te hebben opgelost” (Wittgenstein, 2012: 11, auteur cursiveert). Wittgenstein vat zijn boek zelf als volgt samen in het voorwoord: “Wat gezegd kan worden, kan duidelijk worden gezegd; en van dat waarover niet kan worden gesproken, moet men zwijgen” (*Ibid.*: 9).

² Dit op verschillende wijzen: hij was een vreemde maar getolereerde eend aan de universiteit, leefde twee jaar in ballingschap te Noorwegen, knipte elke band met de familie op radicale wijze door, enzovoort. Elk van deze zaken kan men begrijpen vanuit zijn poging “zijn gedachten geheel van hemzelf” te houden (Monk, 2012: 124-125).

dan ook, zoals Lacan opmerkt ten aanzien van deze van Russell, die als goede dwangneuroticus de “waarheid wilde redden” (Lacan, 1969-1970: 71).

Een oeuvre als reactie op eenzelfde elementair fenomeen

Als tweede punt wil ik nu een eigen stelling naar voor schuiven. Vanuit de filosofie is het gemeengoed te stellen dat er “twee Wittgensteins” zijn.³ Vanuit een klinisch perspectief klopt dit volgens mij niet. De tweede theorie is een vervolg op de eerste. In de eerste theorie worden nogal brutaal “elementaire proposities” gedropt. Deze proposities zijn vertaald naar lacaniaans jargon niets anders dan *elementaire fenomenen*. Het zijn betekenisloze S_1 's, die niet aan een S_2 gekoppeld worden en daardoor een perplexiteit met zich meebrengen. Deze proposities dienen in mijn lectuur als suppleties voor de forclusie van de Naam-van-de-Vader. Bij gebrek aan capitonnering, moet hij zelf maar een waanachtige capitonnering uitvinden.

Aan het einde van zijn werk aan de proposities lijkt hij in te zien dat dat deze eenduidige logica een *dode* logica is.⁴ Zijn asekuele logica bevat geen fallisch element en is dan ook volstrekt onbruikbaar voor de dagelijkse realiteit.⁵ Er zit geen leven in een systeem dat woorden als dingen gebruikt. Toch is hij overtuigd dat hij ondanks de onbruikbaarheid *alle* problemen van de filosofie heeft opgelost waarna hij zich niet langer met de filosofie wenst in te laten. Hij trekt zich terug als leraar en schrijft een woordenboek ten behoeve van het spellingsonderwijs aan de lagere scholen. Aan zijn leven als leraar komt abrupt een einde doordat hij een kind uit de klas te hard had geslagen en in paniek het dorp was uit gevlucht.

Daarop herbegint hij zijn filosofische arbeid. Hij heeft namelijk ingezien, zo zegt hij, dat er een probleem is met de *Tractatus*. Hij zal niet langer in termen van proposities en objecten denken. Hij stelt dat het verkeerd was te denken dat men de syntaxis van logische constanten kon vast leggen zonder aandacht te besteden aan onderlinge verbanden tussen de proposities. Zijn redenering is complex, maar komt eigenlijk telkens op dezelfde elementaire structuur neer: twee betekenaars worden van elkaar onderscheiden. Hij vat samen: “Destijds meende ik dat iedere afleiding berustte op de tautologische vorm. Ik had in die tijd nog niet ingezien dat een afleiding ook de volgende vorm kan hebben: een mens is twee meter lang, dus is hij niet drie meter lang” (Monk, 2012: 332).⁶ Deze redenering zal de basis worden van zijn “nieuwe” filosofie. In werkelijkheid is er volgens mij niets wezenlijk veranderd. De eerste theorie trachtte S_1 's te isoleren. De tweede theorie is daar een verdere radicalisering van. Wanneer hij bijvoorbeeld stelt dat twee meter niet drie meter is en blauw niet rood is, introduceert hij een

---

³ Deze verwarring werd door Wittgenstein zelf geschapen. Hij promoveerde zijn tweede theorie als radicaal nieuw ten aanzien van de eerste (Monk, 2012: 371-372). Wittgenstein I is deze van de *Tractatus*, waarin “elementaire proposities” geponeerd worden. Deze proposities zijn voor hemzelf niets anders dan tautologieën, waarbij elke logische deductie dient terug te gaan op een dergelijke tautologie. Wittgenstein leed er erg onder wanneer hij deze moest uitleggen. Zelfs van Russell kon hij het amper verdragen dat hij er vragen over stelde. Wittgenstein II trachtte vervolgens toch een bepaalde verhouding tussen de proposities te denken. Echter, het doel blijft volstrekt hetzelfde: het uitbannen van elke mogelijke dubbelzinnigheid in de taal.

⁴ “En als ik me hierin niet vergis, dan bestaat nu de waarde van dit geschrift ten tweede hierin, dat het toont hoe weinig er eigenlijk is verricht door deze problemen op te lossen” (Wittgenstein, 2012: 11). In studies over Wittgenstein citeert men stevast dezelfde uitspraak die een kantelpunt tussen Wittgenstein I en Wittgenstein II zou zijn: tijdens de oorlog leek hij te beseffen dat “enkel de dood zin geeft aan het leven”. Wat deze filosofische studies echter nooit vermelden is dat hij zichzelf beschrijft als “geheel asekueel” (Monk, 2012: 174). Dit laatste lijkt mij nochtans de klinische basis van zijn dode logica en lees ik als een forclusie van de fallus.

⁵ Wittgenstein trachtte zijn logica wel degelijk in het dagelijkse leven toe te passen. Zo bouwde hij een huis voor zijn zus op basis van zijn wiskundige opvattingen. Zijn werkwijze overtreft de beste karikatuur van de dwangneurose. Het huis bleek zo perfect te zijn dat het volstrekt onleefbaar was. Dat gaf hij zelf ook toe na veel frustraties: “Oorspronkelijk leven, wild leven dat ernaar streeft in het vrije veld los te barsten – dat ontbreekt. En derhalve zou men kunnen zeggen dat het niet gezond is” (Monk, 2012: 285).

⁶ Een ander typevoorbeeld van Wittgenstein is: wanneer men over een voorwerp stelt dat het rood is, kan men niet meer zeggen dat het blauw is. Rood sluit blauw uit (Monk, 2012: 320).

breuk tussen de ene en de andere betekenaar, $S_1//S_2$. Van een koppeling tussen twee betekenaars is hier nog steeds geen sprake. Hij introduceert wel als het ware het bestaansrecht van een S_2 , die overigens niets van doen heeft met de S_1 .

De tweede theorie verschilt dus wat zijn subjectieve positie betreft niet van de eerste. Telkens gaat het om een poging in de taal een gebied te reserveren waar eenduidigheid heerst.

Mijn interpretatie van de evolutie in zijn werk is dus:

- 1° moment: confrontatie met P_0 leidt tot aanhoudende zelfmoordgedachten.
- 2° moment: logica als suppletie voor P_0 (isoleren van S_1 's in de *Tractatus*).
- 3° moment: confrontatie met Φ_0 : de logica blijkt onbruikbaar in het dagelijkse leven.
- 4° moment: alle filosofische problemen zijn opgelost, hij wordt leraar en schrijft een woordenboek (ook hier isoleren en eenduidig maken van de betekenaar).
- 5° moment: heropnemen van de filosofie: verder isoleren van betekenaars vanuit een nieuwe invalshoek.

In mijn redenering is er dus geen essentiële verandering aan te wijzen in de theorie van Wittgenstein. Zowel de vroege als de late theorie zijn een logica van de S_1 -tout-seul. Bij gebrek aan lacaniaanse coördinaten in de filosofie om de logica te lezen als een klinisch logica, leest men toch twee verschillende theorieën. Ook Wittgenstein II is dus een tautologisch systeem. Met Lacans mathemen levert dit:

$$\begin{aligned} \text{Wittgenstein I} &: P_0 \rightarrow |S_1| \\ \text{Wittgenstein II} &: P_0 \rightarrow S_1//S_2 \end{aligned}$$

Conclusie

Men heeft vaak op de gelijkenissen gewezen tussen psychose en logica. Dat de psychose volgens Lacan een poging tot gestrengheid is, past daar volledig binnen. Er zijn echter ook verschillen. Men zegt vaak dat er in de psychose een zekerheid is aan te wijzen die er als axioma functioneert. Nochtans is het axioma in de logica helemaal geen zekerheid! In de logica heerst er zoals Miller (1989: 135) ons er aan herinnert zelfs een grote mate van tolerantie en utilitarisme ten aanzien van het axioma. Men kan het niet bewijzen en moet er intuïtief dan maar eentje kiezen op “goed-valle-het-uit”, zolang het maar conventioneel aanvaard blijft. De logica dient net opdat eender wie tot precies dezelfde resultaten zou kunnen komen als de logicus. Hierin verschilt de logica van de psychose. Zo legt Wittgenstein zijn axioma's niet uit en krijgen ze voor hem de waarde van zekerheden. Hierin, in de zekerheid die met een logica van het *al* gepaard gaat en met zijn onvermijdelijke exclusie van elk mogelijke reële, ligt de psychotische meedogenloosheid van Wittgenstein.

*Discussie*⁷

Philippe Bouillot – Goed, u presenteerde enerzijds een commentaar en anderzijds een persoonlijke these, die zeer helder, zeer precies en zeer overtuigend is. Dat is uw klinische bijdrage aan een vraag die binnen de filosofie vaak bediscussieerd werd. Zoals u het zelf signaleert hebben de filosofen de gewoonte gehad om een eerste en een tweede Wittgenstein te onderscheiden door zich op de analyse en de uitlatingen van Wittgenstein zelf te baseren.

---

⁷ Discussie vertaald door Abe Geldhof.

Nochtans is er binnen de filosofie ook een kritische lezing van deze these en bestaat er in de filosofische debatten ook een continuïstische these. Maar wat uw lectuur betreft, u brengt een klinische element aan deze continuïstische these toe. U zal Wittgenstein wel beter kennen dan ikzelf, maar ik denk dat er vanuit Chicago werken zijn om te pleiten voor een 'New Wittgenstein' die filosofisch gezien als een eenheid en onverdeeltheid kan worden gepresenteerd.

U presenteert dus met een grote rigositeit, en zonder meedogenloosheid, een these die vertrekt vanuit de formule van Lacan over de 'meedogenloosheid'. U vindt die bijzonder pertinent en u brengt daarvoor twee anekdotes. Die anekdotes zijn zeer sprekend en er valt veel over te zeggen. Ze getuigen over een enorme moeilijkheid waarmee de man Wittgenstein werd geconfronteerd om de tegenstrijdigheid te verdragen. Zozeer dat het hem in colère of vreselijke wanhoop kon doen ontvlammen. En u zegt dat het uiteindelijk de wijze is waarop Russell dat ontvangen heeft die hem heeft gered van de zelfmoord. U formuleert ook zeer goed dat deze moeilijkheid om tegenstrijdigheden te verdragen verband houdt met zijn ambitie om alle problemen van de filosofie op te lossen in de *Tractatus*. Aangezien de problemen van de filosofie de equivoques in de taal zijn, acht hij ze allemaal te hebben opgelost door al deze equivoques van de baan te ruimen. Nemen we bijvoorbeeld het thema van het enigma. Dat is zeer gethematiseerd door Wittgenstein en hij zegt daarover dat dat niet bestaat. Maar uw persoonlijke hypothese is nu, ik citeer u, "dat de totaliteit van diens werk gereduceerd kan worden tot de structuur van één elementair fenomeen". Dat zou het gemeenschappelijke punt zijn dat doorheen de twee Wittgenstein's loopt. Dat vind ik zeer interessant en ook de manier waarop u dat verdedigt. U schuift eerst als motto een andere uitspraak van Wittgenstein naar voren, namelijk deze van zijn aseksualiteit. Ik vind het zeer overtuigend hoe u dit lokaliseert en dat u dat ook aan de dode logica koppelt. Daar situeert u de Φ_0 .

Ik zal daar iets verder proberen over te zeggen – maar dat is ook om mij lectuur te verifiëren, zeg mij of u er mee akkoord gaat als ik de zaken zo bijeenbreng. Er is dus de *Tractatus* waarin Wittgenstein brutaal proposities in het rond gooit. En u brengt nu, op overtuigende wijze, de elementaire proposities van Wittgenstein en de elementaire fenomenen met elkaar in verband. Dat is de stap die u zet, vanuit het woord 'elementair'. Die elementaire proposities worden opgeworpen en zijn niet bediscussieerbaar. U ziet daarin dus S_1 's die van alles zijn ontkoppeld. Het zijn voor u geen zaken die de machine van de logica in gang zetten, maar zekerheden die niet gedialectiseerd kunnen worden. En van daaruit zal u in de conclusie ook het verschil duiden tussen wat men de logica noemt, wiskundig dan, en de psychotische logica.

Al die elementaire proposities worden ook niet aan elkaar gearticuleerd. Nu, op een gegeven moment is hij van idee veranderd en vindt hij dat alles herzien moet worden. Hij neemt in overweging dat er relaties tussen al die afzonderlijke elementaire proposities gedacht moeten worden, relaties die hij niet eerder gezien had. Hij ziet dus vanaf dan een verhouding tussen zaken die voorheen strikt elementair en gescheiden waren gebleven. Maar, wat u als idee verdedigt, is dat deze relaties zoals hij ze zal gaan voorstellen, helemaal geen relaties zijn in de dialectisch zin van het woord. Het zijn nieuwe spelen van opposities, van gesepareerde elementaire uitspraken. Wanneer hij ze verbindt, heeft dat niets te maken met een dialectiek van een S_1 aan een S_2 . Dat schrijft u in een matheem dat zeer precies is. Wanneer men in de *Tractatus* S_1 's heeft, dan heeft men in de *Filosofische Onderzoekingen* S_1 's die verdubbeld lijken door S_2 's maar die eigenlijk niet dialectisch aan elkaar gekoppeld zijn. U ziet dus een verderzetting tot in de *Filosofische Onderzoekingen* van een logica waarin men nooit iets anders vindt dan S_1 's.

Wat nu de verderzetting van deze logica tussen Wittgenstein I en II bestendigt, zegt u, dat is de oorlogsverklaring aan of de jacht op de equivoques. Het onverdraaglijke voor Wittgenstein

zijn de equivoques en die moet hij dus behandelen. Vanuit een klinisch standpunt kan u dus zijn hele oeuvre tot deze onderneming reduceren.

Uw conclusie leidt dus tot het onderscheid tussen psychose en logica. Eerst hebt u een gelijkenis aangestipt, maar aan het einde duidt u toch een verschil door u op Miller te baseren, dat het grote verschil natuurlijk het statuut van de axioma's is. U citeert Miller die stelt dat er in de logica een "grote mate van tolerantie en utilitarisme ten aanzien van het axioma is". Eenmaal het axioma geponeerd, kan de logica zijn machinale werk doen en kan er van alles worden uit afgeleid, terwijl in de psychose de logica dood is doordat het axioma deze karakteristiek niet heeft. Daardoor is deze tolerantie en dit utilitarisme er dus ook niet.

Wittgenstein wil niet, nee, hij *kan* vooral niet zijn axioma's uitleggen. Ze hebben voor hem een statuut van waarheid. Hier, in deze zekerheid, gecombineerd met een logica zonder tekort en een expulsie veroorzakend van elke mogelijk reële, schuilt de psychotische meedogenloosheid van Wittgenstein. Zowel in de *Tractatus* als in de *Filosofische Onderzoekingen* vinden we een logica die elke mogelijke doorbraak van een traumatisme tegengaat.

Nathalie Laceur – Ok, dan gaan we naar de volgende discutant, tenzij Abe al iets wil toevoegen?

Glenn Strubbe – Ik zal beginnen met zeggen dat ik het niet gemakkelijk vond om zaken te articuleren. Het is nu, door de tekst te horen samenvatten, dat ik besef dat mijn eerste reactie misschien nogal Wittgensteiniaans geweest is. Namelijk door te denken: waarover je niets weet, zwijg je beter. Ik ken niets van Wittgenstein en dus was mijn eerste reactie: wat kan ik daarover zeggen? Weinig. Wat kan ik daar over vragen? Heel veel. Ik had meteen een hele pagina vragen, waarvan er twee of drie zijn komen bovendrijven.

Mijn eerste vraag is eigenlijk een mini-kartelproduct als antwoord op jouw kartelproduct. Mijn vraag komt bovendrijven vanuit mijn lectuur van het Seminarie XXII, *RSI*. Je redenering lijkt zich op te bouwen rond drie termen. Er is enerzijds de meedogenloosheid, maar er is ook de eenduidigheid en de betekenisloosheid. Drie termen waarrond je je tekst weeft. Alle drie hebben ze op een of andere manier uitstaans met de *signifiant-tout-seul*. Mijn eerste vraag gaat over de relatie tussen deze drie termen. Ik heb begrepen dat je de meedogenloosheid leest als een soort subjectieve basispositie, als de kleur van de psychose, eerder als een overkoepelende term dus. Vandaar dat het de enige term is van de drie die in uw titel naar voor komt. Daarnaast zeg je dat zijn filosofie op niets anders neerkomt dan op het uitbannen van elke dubbelzinnigheid in de taal. De horreur van de dubbelzinnigheid en de eis van de eenduidigheid begrijp ik als een poging om de relatie tussen de betekenaar en het betekende te fixeren en om de kloof daartussen te dichten. Eric Laurent spreekt over de forclusie van het gat. Ik lees dat als de forclusie van een gat tussen betekenaar en betekende. Het gat dat in het laatste onderwijs van Lacan het symbolische is. Dat is voor mij een topologische vertaling van het dichten tussen betekenaar en betekende. De forclusie van het gat is dus de forclusie van het symbolische. Hier is het topologisch gezien het symbolische dat loslaat, waardoor de knoop doorbroken wordt. De klinische referentie is hier het autisme, met de horreur van de meerduidigheid. Dat voor zover de tweede term. De derde term, betekenisloosheid, heeft daarentegen meer te maken met een S_1 die niet gearticuleerd raakt ten aanzien van een S_2 , waardoor de betekenis opgeschort wordt. Hier is het topologisch vertaald, denk ik, het imaginaire dat loslaat. De consistentie ontsnapt, wat zich klinisch vertaalt in de perplexiteit. Er is geen betekenis. Je zou hier niet zozeer kunnen spreken over een forclusie van het gat, maar over een forclusie van de imaginaire consistentie. Hier vormt niet het autisme de klinische referentie, maar de schizofrenie. De twee liggen vaak dicht bij elkaar en zijn in de kliniek dan ook vaak moeilijk te onderscheiden.

Mijn eerste vraag is dus deze naar de verhouding tussen die drie termen. Ben je akkoord dat de *férocité* een soort algemene kleur van de psychose is? Hoe verhouden eenduidigheid en betekenisloosheid zich ten aanzien van elkaar bij Wittgenstein? Als het twee verschillende operaties zijn – wat ik wel denk – lopen ze dan door elkaar of zijn ze toch op een of andere manier gearticuleerd? Zie je vooral een fout wat de consistentie betreft? Of is het vooral het gat van de forclusie dat een probleem vormt voor Wittgenstein? Welke van de twee, denk je, is dominant? Een fout op het niveau van de consistentie of een fout op niveau van de forclusie van het gat?

Mijn tweede vraag: het moment dat een kind wordt geslagen, te hard wordt geslagen, lijkt een cruciaal punt te zijn. Wat is daar eigenlijk precies gebeurd? Was dat een *passage à l'acte*? Zoja, tegen wat was dit een *barrière*?

Mijn derde vraag betreft het onderscheid tussen Wittgenstein I en II. Je haalt in je lectuur aan dat het Wittgenstein zelf is die een verwarring zaait – je noemt het een verwarring – door te stellen dat er voor hem een fundamenteel onderscheid is tussen zijn twee periodes. Die hypothese houdt in dat het verschil tussen deze twee periodes vanuit klinisch opzicht niet echt bestaat, het is te zeggen: het doel is hetzelfde. Het doel is het uitbannen van de dubbelzinnigheid. Over de hypothese zelf kan ik mij niet uitspreken, ik ben niet in deze materie onderlegd, maar ik vind het wel interessant dat Wittgenstein gewag maakt van een I en een II. De vraag is dan een voor en na ten opzichte waarvan? Heb je een idee wat het verschil tussen voor en na dan wel is op het niveau van de subjectiviteit, als het niet een verschil in de logica betreft? Hoe die uitspraak interpreteren of valoriseren?

Abe Geldhof – Ik zie de meedogenloosheid inderdaad als een soort kleur van de psychose. Het doet mij meteen denken aan een citaat van Lacan waarin hij zegt dat de psychoticus de vrije mens is en dat hij het object op zak heeft. Het is omdat hij het object op zak heeft en dat hij zijn eigen oorzaak is, dat je er ook bang van bent. Ik vind dat een zeer interessante toevoeging: het is *daarom* dat je er bang voor bent. Ik denk dat je daarin ook die meedogenloosheid kan plaatsen. Nu, dat linkt Lacan niet aan autisme of schizofrenie. Hij spreekt er over de psychose in het algemeen. Het object op zak hebben zou iets voor de psychose in het algemeen zijn. In die zin kan je de meedogenloosheid ook zien in de paranoia, maar dan wel op een andere manier. Je kan het ook zien in het autisme, in de schizofrenie, in de melancholie, enzovoort. Uw vraag is dan om de meedogenloosheid, de vrijheid ook, verder te differentiëren. Maar goed, vrijheid ten aanzien van wat? Dat moet verder gedifferentieerd worden. Langs de ene kant is er een poging om de taal eenduidig te maken, om alle equivoques uit te bannen. Langs de andere kant staat Wittgenstein toch ook wel perplex. Om welk van de twee gaat het? Ik denk om beide. Dan kan je je de vraag stellen of het een theoretisch onderscheid is (autisme versus schizofrenie) of dat je het ook bij eenzelfde subject kan ontmoeten. Ik denk dat het bij Wittgenstein toch zowiezo meer gaat in de richting van de eenduidigheid. Ik heb trouwens achteraf gemerkt dat ik tijdens de vertaling naar het Frans een woord ben vergeten vertalen. Ik vergat het woord 'betekenisloos' te vertalen. De betekenisloosheid, de S_1 die niet gekoppeld wordt aan de S_2 , die ben ik in een lapsus vergeten vertalen. Dat toont aan dat ik in mijn lectuur de eenduidigheid boven de betekenisloosheid als hypothese privilegieer. In die zin denk ik dat het eerder om een 'variant', tussen aanhalingstekens, van het autisme gaat. Maar dan denk ik ook onmiddellijk – het is complex hé – aan het feit dat Wittgenstein na zijn legerdienst voor de oorlog waarin hij gevochten heeft, jarenlang in zijn uniform is blijven rondlopen. Dat wijst toch eerder op een poging om consistentie te vinden op het niveau van zijn lichaam, bij gebrek aan een symbolisch onderstut Ik. Dat wijst dan weer eerder in de richting van de schizofrenie. Enfin, dat kan ik als vraag naar voor schuiven: is dat wel schizofrenie? Het lijkt er een suppletie voor te zijn.

Wat de tweede vraag over het slaan van een kind betreft: wat is daar gebeurd? Op een gegeven moment beslist hij om onderwijzer te worden. Hij moet de kinderen de wiskunde bijbrengen, maar die kinderen verstaan dat allemaal niet zo goed. Daar is die meedogenloosheid terug en hij slaat een hele reeks kinderen gedurende zijn benoeming. Hij slaat er een aantal. In die tijd kon dat nog (*gelach in de zaal*). Maar dat loopt een beetje uit de hand. Het loopt zelfs zodanig uit de hand dat hij zich de woede van de ouders op de hals haalt. Dat escaleert zelfs tot hij één kind zodanig hard slaat dat hij zelf in paniek het dorp uitvlucht. Wittgenstein is onvindbaar, dient zijn ontslag in en keert nooit meer naar dat dorp terug. Dat is dus effectief een passage à l'acte. En op welk punt? Op het punt dat de kinderen die hij iets moet bijbrengen, hem niet begrijpen en hij zijn logica dus beter moet uitleggen. De kinderen vragen hem in feite om een S_2 en net dat lukt niet uit hoofde van zijn subjectieve structuur. De passage à l'acte is de enige uitweg op dat moment.

Wat je derde vraag betreft over de verwarring tussen Wittgenstein I en II: dat is een zeer interessante vraag waar ik niet voldoende bij heb stilgestaan. Wittgenstein zegt zelf inderdaad dat zijn theorie radicaal anders is. Ik heb dat in mijn tekst eigenlijk wat onder tafel geveegd. Wittgenstein zelf heeft die verwarring veroorzaakt, maar dat neemt niet weg dat het voor hemzelf een grote waarde heeft. Daarom vind ik dat een cruciale opmerking, waar ik het antwoord op schuldig zal blijven. Maar het is duidelijk dat het voor hem persoonlijk een subjectief nut heeft. Ik laat het even in het midden.

P.B. – Ik zou u willen vragen of u het onderscheid tussen ironie en Unglauben wat kan verhelderen. U maakt een onderscheid tussen beide. Er is de ironie en er is het behandelen van de woorden als dingen. Dat zou mij interesseren als u dat kon scherp stellen. U neemt een stellige positie in. U zegt dat het in de geciteerde anekdotes niet gaat om ironie, maar om Unglauben. U onderscheidt ze zeer correct, maar het is misschien zaak om wat meer op dat onderscheid in te gaan.

A.G. – Ik denk inderdaad dat het niet om ironie gaat. Ook dat lijkt mij te schuilen in zijn verhouding tot de equivoques. Hij probeert de equivoques univoque te maken. Ik moet denken aan een andere anekdote. Hij heeft zeer lange tijd gedacht dat hij binnen de vier jaar zou sterven. Dat lijkt mij geen ironie. Is het daarom een Unglauben? Het gaat om het geloof dat hij binnen een termijn zal sterven.

G.S. – Ik heb alleszins de indruk dat je gebruik van de term ironie niet dezelfde is als die van Miller in de tekst 'clinique ironique'. Ik heb de indruk dat je het woord ironie hier anders gebruikt. Miller lijkt het woord ironie op een andere manier te gebruiken dan men dat in de dagdagelijkse context doet. De betekenisloosheid, ligt dat langs de kant van de ironie? Misschien zijn er twee vormen van ironie?

P.B. – Schuilt de moeilijkheid om de ironie te duiden niet in het feit dat de ironie vaak wordt beschouwd als een subjectieve attitude van een subject tot de wereld? Is de ervaring van de schizofreen niet eerder om geïroniseerd te worden door de taal? Vindt men in de ironie van de schizofreen niet eerder het merkteken van het feit dat hijzelf geïroniseerd wordt? Ik begrijp dat er verwarring is, want Miller zegt zelf ook dat de schizofreen met zijn ironie de sociale band viseert. Dat is een positie van het subject. Maar het is een positie die enerzijds van een subjectieve keuze getuigt, maar tegelijkertijd toont het ook dat de ironie eerder op hem gevallen is, een ironie die hem tegemoet komt van de taal.

Jan Dejonghe – Ik wil niet meteen je hypothese in vraag stellen, maar ik wil er wel aan toevoegen dat de tweede Wittgenstein stelt dat een taal slechts leeft als ze door een

gemeenschap gesproken wordt. Een woord krijgt maar betekenis in een gemeenschap. Die stelling lijkt mij strikt lacaniaans. Dat spreekt volgens mij wat tegen wat je zegt over de eenduidigheid en de equivoque.

Nathalie Lacey – Als ik je goed begrepen heb, Jan, dan betwist je uiteindelijk wel de hypothese van Abe, dat er toch een verandering is tussen de Wittgenstein I en II, in die zin dat er in de Wittgenstein II een gebruik wordt gemaakt van de taal en dat er in het gebruik een verschil zit ten aanzien van de Wittgenstein I, waarvan Wittgenstein zelf de onbruikbaarheid heeft aangetoond. Is dat jouw vraag?

J.D. – Ja.

Lieve Billiet – Het punt dat Jan, denk ik, wil benadrukken, is dat volgens Wittgenstein de betekenis gegeven is door het gebruik. ‘Meaning is use’. Het is niet alleen dat er een gebruik van wordt gemaakt, maar tegenover de betekenisloosheid is de stelling van Wittgenstein, voor zover ik begrijp, dat ‘meaning is use’. De betekenis wordt dus vastgelegd door het gebruik dat wordt gemaakt van een propositie of betekenaar.

Anne Lysy – Ik vind dit absoluut boeiend. Een opmerking misschien in verband met de forclusie. Ik ben niet zeker of ik dit echt helemaal begrijp, maar ik vind dat je inderdaad zeer rigoureuus bent. Ik dacht aan die uitspraak van Lacan dat de psychose een poging tot gestrengheid is. Je lijkt me daar iets aan toe te voegen door een verschil te maken tussen de wiskundige logica en de psychotische logica. Kan je daar eens op terugkomen op dat verschil, met die uitspraak van Lacan indachtig? Je kan natuurlijk altijd spelen met citaten van Lacan, dat is niet mijn bedoeling, het gaat er wel om om het wat beter te begrijpen.

A.G. – Ik zou het verschil maken tussen het axioma *van waaruit* de redenering wordt opgebouwd en de redenering als dusdanig.

A.L. – Voilà!

A.G. – Ik denk dat het verschil zich daar situeert, dat de psychose een intolerantie is ten aanzien van het axioma. Die propositie moet aanvaard worden. Wittgenstein ziet er ook subjectief enorm van af om dat uit te leggen. Het is zo, het is eenduidig en van daaruit kan je dan ook rigoureuus redeneren.

A.L. – Dus je zegt dat Wittgenstein het moeilijk heeft om een axioma te aanvaarden?

A.G. – Om het uit te leggen.

A.L. – Om het uit te leggen. Voilà. Want het is een zekerheid voor hem. Het vraagt geen uitleg. Dat is een verschil met de hysterica die de wiskundige axioma's niet aanvaard.

A.G. – In mijn lezing slaat de gestrengheid eerder op het redeneren. Die rigueur waarmee men redeneert kan dan al dan niet teruggaan op een zekerheid. En het is die zekerheid die de logica van de psychotische logica kan onderscheiden.

Alexandre Stevens – Ja. Ik ga in het Frans spreken. De hele vraag over de gestrengheid van de wiskundige logica en van de psychoticus kan ook in verband worden gebracht met de ironie en het Unglauben. Want uiteindelijk hebt u gelijk wanneer u stelt dat er aan de basis

van elke psychose een ironische positie ligt. De psychoticus voelt zich in de grond ontzet uit de Ander. Dat is een subjectieve positie. Maar daarentegen heeft het gebruik van de ironie door de psychoticus of door de schizofreen een gelijkaardig statuut: het dient namelijk om de Ander te ontzetten uit zijn positie. Dat onderscheidt zich van de positie van het Unglauben. Het Unglauben is tenslotte de kant – als we Lacan in het elfde seminarie volgen tenminste – waarin het subject gefixeerd wordt door een betekenaar. Dat is Unglauben, want zo stelt Lacan in Seminarie XI, elk fenomeen van geloof veronderstelt een S_2 , het is te zeggen: er ook niet in te geloven. Terwijl het Unglauben niet het ongeloof van het geloof is. Het Unglauben veronderstelt zelfs een hypergeloof. Daar hebben we helemaal geen oppositie van betekenaars. In het Unglauben is er geen S_2 . Ik vind dat het onderscheid dat je maakt tussen het gebruik van het axioma en de rigueur zeer juist is. Het axioma is in de psychose gefixeerd als een fundamenteel Unglauben. Wanneer Wittgenstein weigert toe te geven dat er geen neushoorn in de kamer is, dan is dat niet om Russell een hak te zetten. Het is omdat hij vastgelijmd zit op die radicale S_1 . Daarom vind ik uw tekst zo precieus, waarvoor dank.

N.L. – Ik wou eigenlijk nog vragen hoe het is afgelopen met Wittgenstein?

A.G. – Pure logica: die is gestorven (*gelach*)... aan het einde van zijn leven (*hilariteit*).

A.S. – De laatste S_1 (*gelach*).

N.L. – Heeft hij zich tot op het einde van zijn leven aan die Wittgenstein II gehouden? Of heeft hij zich nogmaals met iets anders bezig gehouden?

A.G. – Voor zover ik weet niet, nee.

N.L. – Ik maakte mij ook de bedenking dat Russell op een of andere manier misschien wel een clinicus geweest moet zijn. Hij heeft tenslotte geen klop gekregen van Wittgenstein. Misschien beschikte hij over een mate van dociliteit in de discussies.

A.G. – De ontmoeting heeft alleszins een zeer grote impact gehad op Russell. Hij heeft zijn theorie aangepast. Hij heeft zelfs een boek niet gepubliceerd omdat Wittgenstein het niet goed vond...

N.L. – Er lijken drie momenten van coupure in het bestaan van Wittgenstein te zijn, of zelfs meerdere. Ten eerste de zelfmoordgedachten met de dreigende zelfmoord. De onbruikbaarheid van de logica in het dagelijkse leven. En tot slot het kind dat geslagen wordt. Russell heeft er voor gezorgd dat Wittgenstein niet stopte met wat hij bezig was. Het heeft geen breuk veroorzaakt in zijn denkproces. Misschien ligt dat aan de manier waarop Russell...

A.G. – Als er een breuk was door Russell bij Wittgenstein, dan is het doordat hij door Russell als genie erkend werd. Daarvoor had Wittgenstein altijd beweerd dat men ofwel geniaal moet zijn, ofwel zelfmoord moet plegen. En het is doordat Russell hem erkend heeft, dat de genialiteit als oplossing werd bestendigd. Als er invloed is, dan is het vooral daar. Voor de rest is Russell vooral beïnvloed geweest door Wittgenstein, en Wittgenstein amper door Russell.

N.L. – Glenn, jij wou nog iets toevoegen?

G.S. – Enkel even het boekje *Logicomix* vermelden, een strip over logica waarin de relatie tussen die twee aan bod komt. Ik meen mij te herinneren dat Wittgenstein Russell aan het einde heeft weggeduwd.

L.B. – Ik denk dat je ook zou moeten kijken naar de momenten waarop hij Cambridge verlaat bijvoorbeeld. Ook daar zijn coupures. Er zijn periodes dat hij een plaats krijgt toegewezen in Cambridge. Ik las ooit het boek van Monk, *Het geniale moeten*.⁸ Ik herinner mij alleen dat het ongelofelijk complex en gedetailleerd is. Ik vind het zeer mooi hoe Abe één lijn er uit haalt, maar ik denk terzelfdertijd dat je moet opletten wanneer je één lijn er uithaalt om andere zaken die een belangrijke rol gespeeld hebben, zoals de heel bijzondere band die hij had met één vriend, met wie hij op reis ging en die degene was die zich anders opstelde dan Russell. Hij onderwierp zich volledig. Dat was niet het genie. Ik denk dat het interessant zou zijn om te onderzoeken op welke momenten hij Cambridge verlaat omdat dat juist denk ik ook iets zegt over die band met Russell en wat daarin onhoudbaar wordt. Denk ook aan zijn vertrek naar het Noorden, naar Scandinavië, naar de landen waar hij gaat les geven. Denk ook aan het afstaan van zijn erfenis. Dat valt niet uit de lucht. Het komt duidelijk voor op momenten dat iets anders niet marcheert.

Bibliografie

Lacan, J. (1991 [1969-1970]). *Le Séminaire, Livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil.

Miller, J.-A. (1989). La psychose dans le texte de Lacan. *Analytica* 58, 131-141.

Monk, R. (2012). *Ludwig Wittgenstein. Portret van een gekwelde geest*. Utrecht, Ten Have.

Wittgenstein, L. (2012). *Tractatus logico-philosophicus*. Amsterdam, Athenaeum Polak & Van Genneep.

Discussie

Philippe Bouillot – Goed, u presenteerde enerzijds een commentaar en anderzijds een persoonlijke these, die zeer helder, zeer precies en zeer overtuigend is.⁹ Dat is uw klinische bijdrage aan een vraag die binnen de filosofie vaak bediscussieerd werd. Zoals u het zelf signaleert hebben de filosofen de gewoonte gehad om een eerste en een tweede Wittgenstein te onderscheiden door zich op de analyse en de uitlatingen van Wittgenstein zelf te baseren. Nochtans is er binnen de filosofie ook een kritische lezing van deze these en bestaat er in de filosofische debatten ook een continuïstische these. Maar wat uw lectuur betreft, u brengt een klinische element aan deze continuïstische these toe. U zal Wittgenstein wel beter kennen dan ikzelf, maar ik denk dat er vanuit Chicago werken zijn om te pleiten voor een 'New Wittgenstein' die filosofisch gezien als een eenheid en onverdeeldheid kan worden gepresenteerd.

U presenteert dus met een grote rigositeit, en zonder meedogenloosheid, een these die vertrekt vanuit de formule van Lacan over de 'meedogenloosheid'. U vindt die bijzonder pertinent en u brengt daarvoor twee anekdotes. Die anekdotes zijn zeer sprekend en er valt veel over te zeggen. Ze getuigen over een enorme moeilijkheid waarmee de man Wittgenstein werd geconfronteerd om de tegenstrijdigheid te verdragen. Zozeer dat het hem in colère of vreselijke wanhoop kon doen ontvlammen. En u zegt dat het uiteindelijk de wijze is waarop

---

⁸ Heruitgegeven in 2012 onder de titel *Ludwig Wittgenstein. Portret van een gekwelde geest*. Utrecht, Ten Have.

⁹ Discussie vertaald door Abe Geldhof.

Russell dat ontvangen heeft die hem heeft gered van de zelfmoord. U formuleert ook zeer goed dat deze moeilijkheid om tegenstrijdigheden te verdragen verband houdt met zijn ambitie om alle problemen van de filosofie op te lossen in de *Tractatus*. Aangezien de problemen van de filosofie de equivoques in de taal zijn, acht hij ze allemaal te hebben opgelost door al deze equivoques van de baan te ruimen. Nemen we bijvoorbeeld het thema van het enigma. Dat is zeer gethematiseerd door Wittgenstein en hij zegt daarover dat dat niet bestaat. Maar uw persoonlijke hypothese is nu, ik citeer u, “dat de totaliteit van diens werk gereduceerd kan worden tot de structuur van één elementair fenomeen”. Dat zou het gemeenschappelijke punt zijn dat doorheen de twee Wittgenstein’s loopt. Dat vind ik zeer interessant en ook de manier waarop u dat verdedigt. U schuift eerst als motto een andere uitspraak van Wittgenstein naar voren, namelijk deze van zijn aseksualiteit. Ik vind het zeer overtuigend hoe u dit lokaliseert en dat u dat ook aan de dode logica koppelt. Daar situeert u de Φ_0 .

Ik zal daar iets verder proberen over te zeggen – maar dat is ook om mij lectuur te verifiëren, zeg mij of u er mee akkoord gaat als ik de zaken zo bijeenbreng. Er is dus de *Tractatus* waarin Wittgenstein brutaal proposities in het rond gooit. En u brengt nu, op overtuigende wijze, de elementaire proposities van Wittgenstein en de elementaire fenomenen met elkaar in verband. Dat is de stap die u zet, vanuit het woord ‘elementair’. Die elementaire proposities worden opgeworpen en zijn niet bediscussieerbaar. U ziet daarin dus S_1 ’s die van alles zijn ontkoppeld. Het zijn voor u geen zaken die de machine van de logica in gang zetten, maar zekerheden die niet gedialectiseerd kunnen worden. En van daaruit zal u in de conclusie ook het verschil duiden tussen wat men de logica noemt, wiskundig dan, en de psychotische logica.

Al die elementaire proposities worden ook niet aan elkaar gearticuleerd. Nu, op een gegeven moment is hij van idee veranderd en vindt hij dat alles herzien moet worden. Hij neemt in overweging dat er relaties tussen al die afzonderlijke elementaire proposities gedacht moeten worden, relaties die hij niet eerder gezien had. Hij ziet dus vanaf dan een verhouding tussen zaken die voorheen strikt elementair en gescheiden waren gebleven. Maar, wat u als idee verdedigt, is dat deze relaties zoals hij ze zal gaan voorstellen, helemaal geen relaties zijn in de dialectisch zin van het woord. Het zijn nieuwe spelen van opposities, van gesepareerde elementaire uitspraken. Wanneer hij ze verbindt, heeft dat niets te maken met een dialectiek van een S_1 aan een S_2 . Dat schrijft u in een matheem dat zeer precies is. Wanneer men in de *Tractatus* S_1 ’s heeft, dan heeft men in de *Filosofische Onderzoekingen* S_1 ’s die verdubbeld lijken door S_2 ’s maar die eigenlijk niet dialectisch aan elkaar gekoppeld zijn. U ziet dus een verderzetting tot in de *Filosofische Onderzoekingen* van een logica waarin men nooit iets anders vindt dan S_1 ’s.

Wat nu de verderzetting van deze logica tussen Wittgenstein I en II bestendigt, zegt u, dat is de oorlogsverklaring aan of de jacht op de equivoques. Het onverdraaglijke voor Wittgenstein zijn de equivoques en die moet hij dus behandelen. Vanuit een klinisch standpunt kan u dus zijn hele oeuvre tot deze onderneming reduceren.

Uw conclusie leidt dus tot het onderscheid tussen psychose en logica. Eerst hebt u een gelijkennis aangestipt, maar aan het einde duidt u toch een verschil door u op Miller te baseren, dat het grote verschil natuurlijk het statuut van de axioma’s is. U citeert Miller die stelt dat er in de logica een “grote mate van tolerantie en utilitarisme ten aanzien van het axioma is”. Eenmaal het axioma geponeerd, kan de logica zijn machinale werk doen en kan er van alles worden uit afgeleid, terwijl in de psychose de logica dood is doordat het axioma deze karakteristiek niet heeft. Daardoor is deze tolerantie en dit utilitarisme er dus ook niet.

Wittgenstein wil niet, nee, hij *kan* vooral niet zijn axioma’s uitleggen. Ze hebben voor hem een statuut van waarheid. Hier, in deze zekerheid, gecombineerd met een logica zonder tekort en een expulsie veroorzakend van elke mogelijk reële, schuilt de psychotische

meedogenloosheid van Wittgenstein. Zowel in de *Tractatus* als in de *Filosofische Onderzoekingen* vinden we een logica die elke mogelijke doorbraak van een traumatisme tegengaat.

Nathalie Laceur – Ok, dan gaan we naar de volgende discutant, tenzij Abe al iets wil toevoegen?

Glenn Strubbe – Ik zal beginnen met zeggen dat ik het niet gemakkelijk vond om zaken te articuleren. Het is nu, door de tekst te horen samenvatten, dat ik beseft dat mijn eerste reactie misschien nogal Wittgensteiniaans geweest is. Namelijk door te denken: waarover je niets weet, zwijg je beter. Ik ken niets van Wittgenstein en dus was mijn eerste reactie: wat kan ik daarover zeggen? Weinig. Wat kan ik daar over vragen? Heel veel. Ik had meteen een hele pagina vragen, waarvan er twee of drie zijn komen bovendrijven.

Mijn eerste vraag is eigenlijk een mini-kartelproduct als antwoord op jouw kartelproduct. Mijn vraag komt bovendrijven vanuit mijn lectuur van het Seminarie XXII, *RSI*. Je redenering lijkt zich op te bouwen rond drie termen. Er is enerzijds de meedogenloosheid, maar er is ook de eenduidigheid en de betekenisloosheid. Drie termen waarrond je je tekst weeft. Alle drie hebben ze op een of andere manier uitstaans met de *signifiant-tout-seul*. Mijn eerste vraag gaat over de relatie tussen deze drie termen. Ik heb begrepen dat je de meedogenloosheid leest als een soort subjectieve basispositie, als de kleur van de psychose, eerder als een overkoepelende term dus. Vandaar dat het de enige term is van de drie die in uw titel naar voor komt. Daarnaast zeg je dat zijn filosofie op niets anders neerkomt dan op het uitbannen van elke dubbelzinnigheid in de taal. De horreur van de dubbelzinnigheid en de eis van de eenduidigheid begrijp ik als een poging om de relatie tussen de betekenaar en het betekende te fixeren en om de kloof daartussen te dichten. Eric Laurent spreekt over de forclusie van het gat. Ik lees dat als de forclusie van een gat tussen betekenaar en betekende. Het gat dat in het laatste onderwijs van Lacan het symbolische is. Dat is voor mij een topologische vertaling van het dichten tussen betekenaar en betekende. De forclusie van het gat is dus de forclusie van het symbolische. Hier is het topologisch gezien het symbolische dat loslaat, waardoor de knoop doorbroken wordt. De klinische referentie is hier het autisme, met de horreur van de meerduidigheid. Dat voor zover de tweede term. De derde term, betekenisloosheid, heeft daarentegen meer te maken met een S_1 die niet gearticuleerd raakt ten aanzien van een S_2 , waardoor de betekenis opgeschort wordt. Hier is het topologisch vertaald, denk ik, het imaginaire dat loslaat. De consistentie ontsnapt, wat zich klinisch vertaalt in de perplexiteit. Er is geen betekenis. Je zou hier niet zozeer kunnen spreken over een forclusie van het gat, maar over een forclusie van de imaginaire consistentie. Hier vormt niet het autisme de klinische referentie, maar de schizofrenie. De twee liggen vaak dicht bij elkaar en zijn in de kliniek dan ook vaak moeilijk te onderscheiden.

Mijn eerste vraag is dus deze naar de verhouding tussen die drie termen. Ben je akkoord dat de *férocité* een soort algemene kleur van de psychose is? Hoe verhouden eenduidigheid en betekenisloosheid zich ten aanzien van elkaar bij Wittgenstein? Als het twee verschillende operaties zijn – wat ik wel denk – lopen ze dan door elkaar of zijn ze toch op een of andere manier gearticuleerd? Zie je vooral een fout wat de consistentie betreft? Of is het vooral het gat van de forclusie dat een probleem vormt voor Wittgenstein? Welke van de twee, denk je, is dominant? Een fout op het niveau van de consistentie of een fout op niveau van de forclusie van het gat?

Mijn tweede vraag: het moment dat een kind wordt geslagen, te hard wordt geslagen, lijkt een cruciaal punt te zijn. Wat is daar eigenlijk precies gebeurd? Was dat een passage à l'acte? Zoja, tegen wat was dit een barrière?

Mijn derde vraag betreft het onderscheid tussen Wittgenstein I en II. Je haalt in je lektuur aan dat het Wittgenstein zelf is die een verwarring zaait – je noemt het een verwarring – door te stellen dat er voor hem een fundamenteel onderscheid is tussen zijn twee periodes. Die hypothese houdt in dat het verschil tussen deze twee periodes vanuit klinisch opzicht niet echt bestaat, het is te zeggen: het doel is hetzelfde. Het doel is het uitbannen van de dubbelzinnigheid. Over de hypothese zelf kan ik mij niet uitspreken, ik ben niet in deze materie onderlegd, maar ik vind het wel interessant dat Wittgenstein gewag maakt van een I en een II. De vraag is dan een voor en na ten opzichte waarvan? Heb je een idee wat het verschil tussen voor en na dan wel is op het niveau van de subjectiviteit, als het niet een verschil in de logica betreft? Hoe die uitspraak interpreteren of valoriseren?

Abe Geldhof – Ik zie de meedogenloosheid inderdaad als een soort kleur van de psychose. Het doet mij meteen denken aan een citaat van Lacan waarin hij zegt dat de psychoticus de vrije mens is en dat hij het object op zak heeft. Het is omdat hij het object op zak heeft en dat hij zijn eigen oorzaak is, dat je er ook bang van bent. Ik vind dat een zeer interessante toevoeging: het is *daarom* dat je er bang van bent. Ik denk dat je daarin ook die meedogenloosheid kan plaatsnemen. Nu, dat linkt Lacan niet aan autisme of schizofrenie. Hij spreekt er over de psychose in het algemeen. Het object op zak hebben zou iets voor de psychose in het algemeen zijn. In die zin kan je de meedogenloosheid ook zien in de paranoia, maar dan wel op een andere manier. Je kan het ook zien in het autisme, in de schizofrenie, in de melancholie, enzovoort. Uw vraag is dan om de meedogenloosheid, de vrijheid ook, verder te differentiëren. Maar goed, vrijheid ten aanzien van wat? Dat moet verder gedifferentieerd worden. Langs de ene kant is er een poging om de taal eenduidig te maken, om alle equivoques uit te bannen. Langs de andere kant staat Wittgenstein toch ook wel perplex. Om welk van de twee gaat het? Ik denk om beide. Dan kan je je de vraag stellen of het een theoretisch onderscheid is (autisme versus schizofrenie) of dat je het ook bij eenzelfde subject kan ontmoeten. Ik denk dat het bij Wittgenstein toch zowiezo meer gaat in de richting van de eenduidigheid. Ik heb trouwens achteraf gemerkt dat ik tijdens de vertaling naar het Frans een woord ben vergeten vertalen. Ik vergat het woord ‘betekenisloos’ te vertalen. De betekenisloosheid, de S_1 die niet gekoppeld wordt aan de S_2 , die ben ik in een lapsus vergeten vertalen. Dat toont aan dat ik in mijn lektuur de eenduidigheid boven de betekenisloosheid als hypothese privilegieer. In die zin denk ik dat het eerder om een ‘variant’, tussen aanhalingstekens, van het autisme gaat. Maar dan denk ik ook onmiddellijk – het is complex hé – aan het feit dat Wittgenstein na zijn legerdienst voor de oorlog waarin hij gevochten heeft, jarenlang in zijn uniform is blijven rondlopen. Dat wijst toch eerder op een poging om consistentie te vinden op het niveau van zijn lichaam, bij gebrek aan een symbolisch onderstut Ik. Dat wijst dan weer eerder in de richting van de schizofrenie. Enfin, dat kan ik als vraag naar voor schuiven: is dat wel schizofrenie? Het lijkt er een suppletie voor te zijn.

Wat de tweede vraag over het slaan van een kind betreft: wat is daar gebeurd? Op een gegeven moment beslist hij om onderwijzer te worden. Hij moet de kinderen de wiskunde bijbrengen, maar die kinderen verstaan dat allemaal niet zo goed. Daar is die meedogenloosheid terug en hij slaat een hele reeks kinderen gedurende zijn benoeming. Hij slaat er een aantal. In die tijd kon dat nog (*gelach in de zaal*). Maar dat loopt een beetje uit de hand. Het loopt zelfs zodanig uit de hand dat hij zich de woede van de ouders op de hals haalt. Dat escaleert zelfs tot hij één kind zodanig hard slaat dat hij zelf in paniek het dorp uitvlucht. Wittgenstein is onvindbaar, dient zijn ontslag in en keert nooit meer naar dat dorp terug. Dat is dus effectief een passage à l’acte. En op welk punt? Op het punt dat de kinderen die hij iets moet bijbrengen, hem niet begrijpen en hij zijn logica dus beter moet uitleggen. De kinderen vragen hem in feite om een S_2 en net dat lukt niet uit hoofde van zijn subjectieve structuur. De passage à l’acte is de enige uitweg op dat moment.

Wat je derde vraag betreft over de verwarring tussen Wittgenstein I en II: dat is een zeer interessante vraag waar ik niet voldoende bij heb stilgestaan. Wittgenstein zegt zelf inderdaad dat zijn theorie radicaal anders is. Ik heb dat in mijn tekst eigenlijk wat onder tafel geveegd. Wittgenstein zelf heeft die verwarring veroorzaakt, maar dat neemt niet weg dat het voor hemzelf een grote waarde heeft. Daarom vind ik dat een cruciale opmerking, waar ik het antwoord op schuldig zal blijven. Maar het is duidelijk dat het voor hem persoonlijk een subjectief nut heeft. Ik laat het even in het midden.

P.B. – Ik zou u willen vragen of u het onderscheid tussen ironie en Unglauben wat kan verhelderen. U maakt een onderscheid tussen beide. Er is de ironie en er is het behandelen van de woorden als dingen. Dat zou mij interesseren als u dat kon scherp stellen. U neemt een stellige positie in. U zegt dat het in de geciteerde anekdotes niet gaat om ironie, maar om Unglauben. U onderscheidt ze zeer correct, maar het is misschien zaak om wat meer op dat onderscheid in te gaan.

A.G. – Ik denk inderdaad dat het niet om ironie gaat. Ook dat lijkt mij te schuilen in zijn verhouding tot de equivoques. Hij probeert de equivoques univoque te maken. Ik moet denken aan een andere anekdote. Hij heeft zeer lange tijd gedacht dat hij binnen de vier jaar zou sterven. Dat lijkt mij geen ironie. Is het daarom een Unglauben? Het gaat om het geloof dat hij binnen een termijn zal sterven.

G.S. – Ik heb alleszins de indruk dat je gebruik van de term ironie niet dezelfde is als die van Miller in de tekst ‘clinique ironique’. Ik heb de indruk dat je het woord ironie hier anders gebruikt. Miller lijkt het woord ironie op een andere manier te gebruiken dan men dat in de dagdagelijkse context doet. De betekenisloosheid, ligt dat langs de kant van de ironie? Misschien zijn er twee vormen van ironie?

P.B. – Schuilt de moeilijkheid om de ironie te duiden niet in het feit dat de ironie vaak wordt beschouwd als een subjectieve attitude van een subject tot de wereld? Is de ervaring van de schizofreen niet eerder om geïroniseerd te worden door de taal? Vindt men in de ironie van de schizofreen niet eerder het merkteken van het feit dat hijzelf geïroniseerd wordt? Ik begrijp dat er verwarring is, want Miller zegt zelf ook dat de schizofreen met zijn ironie de sociale band viseert. Dat is een positie van het subject. Maar het is een positie die enerzijds van een subjectieve keuze getuigt, maar tegelijkertijd toont het ook dat de ironie eerder op hem gevallen is, een ironie die hem tegemoet komt van de taal.

Jan Dejonghe – Ik wil niet meteen je hypothese in vraag stellen, maar ik wil er wel aan toevoegen dat de tweede Wittgenstein stelt dat een taal slechts leeft als ze door een gemeenschap gesproken wordt. Een woord krijgt maar betekenis in een gemeenschap. Die stelling lijkt mij strikt lacaniaans. Dat spreekt volgens mij wat tegen wat je zegt over de eenduidigheid en de equivoque.

Nathalie Lacey – Als ik je goed begrepen heb, Jan, dan betwist je uiteindelijk wel de hypothese van Abe, dat er toch een verandering is tussen de Wittgenstein I en II, in die zin dat er in de Wittgenstein II een gebruik wordt gemaakt van de taal en dat er in het gebruik een verschil zit ten aanzien van de Wittgenstein I, waarvan Wittgenstein zelf de onbruikbaarheid heeft aangetoond. Is dat jouw vraag?

J.D. – Ja.

Lieve Billiet – Het punt dat Jan, denk ik, wil benadrukken, is dat volgens Wittgenstein de betekenis gegeven is door het gebruik. ‘Meaning is use’. Het is niet alleen dat er een gebruik van wordt gemaakt, maar tegenover de betekenisloosheid is de stelling van Wittgenstein, voor zover ik begrijp, dat ‘meaning is use’. De betekenis wordt dus vastgelegd door het gebruik dat wordt gemaakt van een propositie of betekenaar.

Anne Lysy – Ik vind dit absoluut boeiend. Een opmerking misschien in verband met de forclusie. Ik ben niet zeker of ik dit echt helemaal begrijp, maar ik vind dat je inderdaad zeer rigoureuus bent. Ik dacht aan die uitspraak van Lacan dat de psychose een poging tot gestrengheid is. Je lijkt me daar iets aan toe te voegen door een verschil te maken tussen de wiskundige logica en de psychotische logica. Kan je daar eens op terugkomen op dat verschil, met die uitspraak van Lacan indachtig? Je kan natuurlijk altijd spelen met citaten van Lacan, dat is niet mijn bedoeling, het gaat er wel om om het wat beter te begrijpen.

A.G. – Ik zou het verschil maken tussen het axioma *van waaruit* de redenering wordt opgebouwd en de redenering als dusdanig.

A.L. – Voilà!

A.G. – Ik denk dat het verschil zich daar situeert, dat de psychose een intolerantie is ten aanzien van het axioma. Die propositie moet aanvaard worden. Wittgenstein ziet er ook subjectief enorm van af om dat uit te leggen. Het is zo, het is eenduidig en van daaruit kan je dan ook rigoureuus redeneren.

A.L. – Dus je zegt dat Wittgenstein het moeilijk heeft om een axioma te aanvaarden?

A.G. – Om het uit te leggen.

A.L. – Om het uit te leggen. Voilà. Want het is een zekerheid voor hem. Het vraagt geen uitleg. Dat is een verschil met de hysterica die de wiskundige axioma’s niet aanvaard.

A.G. – In mijn lezing slaat de gestrengheid eerder op het redeneren. Die rigueur waarmee men redeneert kan dan al dan niet teruggaan op een zekerheid. En het is die zekerheid die de logica van de psychotische logica kan onderscheiden.

Alexandre Stevens – Ja. Ik ga in het Frans spreken. De hele vraag over de gestrengheid van de wiskundige logica en van de psychoticus kan ook in verband worden gebracht met de ironie en het Unglauben. Want uiteindelijk hebt u gelijk wanneer u stelt dat er aan de basis van elke psychose een ironische positie ligt. De psychoticus voelt zich in de grond ontzet uit de Ander. Dat is een subjectieve positie. Maar daarentegen heeft het gebruik van de ironie door de psychoticus of door de schizofreen een gelijkaardig statuut: het dient namelijk om de Ander te ontzetten uit zijn positie. Dat onderscheidt zich van de positie van het Unglauben. Het Unglauben is tenslotte de kant – als we Lacan in het elfde seminarie volgen tenminste – waarin het subject gefixeerd wordt door een betekenaar. Dat is Unglauben, want zo stelt Lacan in Seminarie XI, elk fenomeen van geloof veronderstelt een S_2 , het is te zeggen: er ook niet in te geloven. Terwijl het Unglauben niet het ongeloof van het geloof is. Het Unglauben veronderstelt zelfs een hypergeloof. Daar hebben we helemaal geen oppositie van betekenaars. In het Unglauben is er geen S_2 . Ik vind dat het onderscheid dat je maakt tussen het gebruik van het axioma en de rigueur zeer juist is. Het axioma is in de psychose gefixeerd als een fundamenteel Unglauben. Wanneer Wittgenstein weigert toe te geven dat er geen

neushoorn in de kamer is, dan is dat niet om Russell een hak te zetten. Het is omdat hij vastgelijmd zit op die radicale S_1 . Daarom vind ik uw tekst zo precieus, waarvoor dank.

N.L. – Ik wou eigenlijk nog vragen hoe het is afgelopen met Wittgenstein?

A.G. – Pure logica: die is gestorven (*gelach*)... aan het einde van zijn leven (*hilariteit*).

A.S. – De laatste S_1 (*gelach*).

N.L. – Heeft hij zich tot op het einde van zijn leven aan die Wittgenstein II gehouden? Of heeft hij zich nogmaals met iets anders bezig gehouden?

A.G. – Voor zover ik weet niet, nee.

N.L. – Ik maakte mij ook de bedenking dat Russell op een of andere manier misschien wel een clinicus geweest moet zijn. Hij heeft tenslotte geen klop gekregen van Wittgenstein. Misschien beschikte hij over een mate van dociliteit in de discussies.

A.G. – De ontmoeting heeft alleszins een zeer grote impact gehad op Russell. Hij heeft zijn theorie aangepast. Hij heeft zelfs een boek niet gepubliceerd omdat Wittgenstein het niet goed vond...

N.L. – Er lijken drie momenten van coupure in het bestaan van Wittgenstein te zijn, of zelfs meerdere. Ten eerste de zelfmoordgedachten met de dreigende zelfmoord. De onbruikbaarheid van de logica in het dagelijkse leven. En tot slot het kind dat geslagen wordt. Russell heeft er voor gezorgd dat Wittgenstein niet stopte met wat hij bezig was. Het heeft geen breuk veroorzaakt in zijn denkproces. Misschien ligt dat aan de manier waarop Russell...

A.G. – Als er een breuk was door Russell bij Wittgenstein, dan is het doordat hij door Russell als genie erkend werd. Daarvoor had Wittgenstein altijd beweerd dat men ofwel geniaal moet zijn, ofwel zelfmoord moet plegen. En het is doordat Russell hem erkend heeft, dat de genialiteit als oplossing werd bestendigd. Als er invloed is, dan is het vooral daar. Voor de rest is Russell vooral beïnvloed geweest door Wittgenstein, en Wittgenstein amper door Russell.

N.L. – Glenn, jij wou nog iets toevoegen?

G.S. – Enkel even het boekje *Logicomix* vermelden, een strip over logica waarin de relatie tussen die twee aan bod komt. Ik meen mij te herinneren dat Wittgenstein Russell aan het einde heeft weggeduwd.

L.B. – Ik denk dat je ook zou moeten kijken naar de momenten waarop hij Cambridge verlaat bijvoorbeeld. Ook daar zijn coupures. Er zijn periodes dat hij een plaats krijgt toegewezen in Cambridge. Ik las ooit het boek van Monk, *Het geniale moeten*.¹⁰ Ik herinner mij alleen dat het ongelooflijk complex en gedetailleerd is. Ik vind het zeer mooi hoe Abe één lijn er uit haalt, maar ik denk terzelfdertijd dat je moet opletten wanneer je één lijn er uithaalt om andere zaken die een belangrijke rol gespeeld hebben, zoals de heel bijzondere band die hij had met één vriend, met wie hij op reis ging en die degene was die zich anders opstelde dan Russell.

---

¹⁰ Heruitgegeven in 2012 onder de titel *Ludwig Wittgenstein. Portret van een gekwelde geest*. Utrecht, Ten Have.

Hij onderwierp zich volledig. Dat was niet het genie. Ik denk dat het interessant zou zijn om te onderzoeken op welke momenten hij Cambridge verlaat omdat dat juist denk ik ook iets zegt over die band met Russell en wat daarin onhoudbaar wordt. Denk ook aan zijn vertrek naar het Noorden, naar Scandinavië, naar de landen waar hij gaat les geven. Denk ook aan het afstaan van zijn erfenis. Dat valt niet uit de lucht. Het komt duidelijk voor op momenten dat iets anders niet marcheert.